

Orli i Crešani

SUŽIVOT ČOVJEKA, OVCE I BJELOGLAVOGA SUPA

- Na otoku Cresu ovčarstvo je stoljećima bilo temeljna gospodarska djelatnost koja je čovjeku omogućila opstanak. Usporedno je upoznao i sve ostale čimbenike toga područja pa je tako gospodarenje ovcom značilo i dijeliti otočki krajolik s bjeloglavim supom (*Gyps fulvus*). Pretpostavljamo da usputnim promatranjem te upečatljive ptice čovjek prepoznaje i neke obrasce njezina ponašanja. Ta znanja su se prenosila generacijama usmenom predajom. Isto tako se i odnos prema ptici vremenom nije bitno mijenjao i možda bi ga mogli opisati kao nekakav oblik simbioze. Postupno zamiranje broja ovaca jedan je od razloga i za smanjenje broja supova pa tu ugroženu pticu ornitolozi krajem sedamdesetih godina prošloga stoljeća počinju sistematično istraživati. Prisutnošću u različitim medijima svijest i znanja utkani su u recentni odnos prema tim pticama i suživot s njima. Rezultati znanstvenih istraživanja u određenoj mjeri usmjerili su rad u lokanoj upravnoj te turističkoj zajednici. Stvaranjem novih elemenata baštinskoga identiteta prostora, koji su jako zanimljivi i novim turističkim, ekološkim, ekonomskim, socijalnim i drugim kretanjima djeluje se i na oblikovanje odnosa. Spektar različitosti tih odnosa vidljiv je na individualnoj razini, ali i unutar geografsko-socijalno-ekonomskih cjelina otoka.

Ključne riječi: ovčarstvo, bjeloglavi sup, baština, identitet prostora, turizam.

UVOD

Otoci su uvijek kao metafore okruženi nekakvom mistikom. To su prostori traženja novih istina i smisla bivanja, simboli duhovnih središta, kontemplacije i smirenosti, jedinstvenosti, mikrokozmosi, ali i mjesta izolacije, zatvorenosti,

kazne te marginalnosti. Otočani su osjetljivi i suptilniji od stanovnika susjedne obale, više usmjereni na sebe i prirodu (Matvejević 2007: 18-21). Sadašnjost, zasićena materijalizmom, naprosto upućuje na traženje nekih neotkrivenih ili na novo otkrivenih realnosti, iskonskih veza s prirodom i njezinim zakonima. Sve te dimenzije elementarna su stvarnost života otoka Cresa, prodiru u njega i iz njega, stvaraju i oblikuju zajednicu na njemu. Ali često je, posve pragmatično, život na otoku težak i tvrd, a u napornoj svakodnevici čovjek se prilagođavao prirodnim uvjetima i tražio put usklađenosti, pazio da se održi ravnoteža. Život Crešana uvijek je vezan, ovisan, isprepleten s prirodom, njezinim biljnim i životinjskim vrstama. Kako u drugoj polovini prošloga stoljeća do tada najznačajnije ekonomsko područje – ovčarstvo – postupno zamire, turizam kao nova gospodarska grana postaje primarna djelatnost velikom broju stanovnika. I u tom se segmentu uglavnom traži ravnoteža s prirodom, neki do tada sporedni elementi dobivaju nove uloge. Kad sam prije godinu dana u razgovoru s kustosicom Etnografskoga muzeja iz Zagreba, gđom Željkom Petrović Osmak, koja je na Cresu prikupljala građu za izložbu *O životinjama i ljudima* iznijela svoja zapažanja o odnosu stanovnika Cresa prema bjeloglavim supovima, ljubazno mi je sugerirala da pokušam dobiti nešto više informacija. U ovom zapisu sam iz terenske građe koju sam prikupila u razgovorima s više kazivača po Cresu i odabrane literature pokušala iščitati elemente praksa i znanja koje u životu otočne zajednice upućuju na kontinuitet odnosa čovjeka i bjeloglavoga supa, a time i neraskinutu vezu s prirodom. Isto tako me je zanimalo postaje li sup dio identiteta otoka, kako i tko utječe na percepciju baštinskih elemenata, koliko ih otočani osvijeste i prihvate te doživljavaju li supa uopće kao dio baštine.

CREŠKI OREL I ČOVJEK

Cres, najveći jadranski otok (405,7 km²), većim dijelom prekrivaju pašnjačke površine.¹ Šumom je djelomice prekriven sjeverni dio i krajnji južni dio. Većih obradivih površina koje bi bile pogodne za poljoprivredu jako je malo. Do sredine prošloga stoljeća iskorištavala se je svaka i najmanja ponikva u kojoj se nakupila crvenica. Nakon čišćenja kamenja s plitkih dolomitnih padina i gradnjom terasa, one su se koristile kao obradive površine, ponajviše u blizini naselja. Relativno blaga klima i krški teren adekvatni su bili za ovčarstvo, a odredili su i pregonski oblik – ispašu ovaca na otvorenom tijekom cijele godine. Privajanjem prostora u procesu temeljne gospodarske proizvodnje – ovčarstva,

1 Po Stražišiću prvobitni biljni pokrov bile su šume hrasta koje je čovjek sječom i uz stočarstvo doveo do degradacije. Središnji dio otoka potpuno je promijenjen (Stražišić 1981: 97). Kako je zadnjih tridesetak godina aktivno bavljeno ovčarstvom u opadanju, a time je i broj ovaca manji, sve veće površine otoka prekriva smreka (*Juniperus oxycedrus*) zbog sukcesije.

koja je omogućila opstanak na otoku Cresu, čovjek je upoznao i sve ostale čimbenike toga područja. Gospodarenje ovcom značilo je i dijeliti otočki krajolik s bjeloglavim supom (*Gyps fulvus*). Taj strvinar jedna je od najvećih ptica koje lete i Cres je jedno od posljednjih obitavališta tih ptica u Hrvatskoj.² Pretpostavljamo da usputnim promatranjem te upečatljive ptice čovjek prepoznaje i neke obrasce njezina ponašanja. Ta znanja prenosila su se generacijama usmenom predajom. Boravak u prostoru, koji je antropogenim djelovanjem dobio specifičan krajobraz, prvenstveno je vezan za ruralni dio otoka, ali i stanovnici najvećega urbanog središta, Cresa, često su se bavili poljoprivredom (maslinarstvo, vinogradarstvo, vrtlarstvo) i ovčarstvom. Kako je pojavnost supa vezana uz ovcu, češće obitava iznad područja pašnjaka. Supovi se gnijezde na strmim liticama iznad mora na istočnoj obali otoka. Tako je susretanje sa supom, ako možemo tako nazvati primjećivanje ptica na nebu ili negdje na tlu, obično na popriličnoj udaljenosti, uglavnom vezano uz ruralno stanovništvo. Znanja o prehrambenim navikama bjeloglavih supova, koji se hrane isključivo strvinom, oblikovala su mišljenje da je koristan jer sprječava moguće širenje zaraze s uginulih ovaca. Ekstenzivan uzgoj ovaca, čija je smrtnost zbog cjelogodišnje ispaše u prirodi veća, bjeloglavom supu omogućava opstanak. Tako interakcija za oba čimbenika donosi korist. Odnos prema tim pticama kroz povijest možda bi mogli opisati kao nekakav oblik simbioze.

Kolektivno stečena znanja i iskustva oblikovala su odnos za koji kažu da „...ni ni dobar ni loš. Bi rekli neutralan. Znamo da su tu ma ne badamo previše“.³ Ili pak „...oni su vavek leteli... su vavek na škoju i ne pačiju, ne udelaju škodu... pjutošto su korisni...“⁴ Bili su svjesni njihove prisutnosti i korisnosti, ali nisu tomu pridavali previše pažnje i značaja. Iz promatranja oblikovalo se i znanje vezano uz kruženje jata supova iznad pašnjaka. Onda ovčari znaju „...da je neš krepalo. Da je neko blago krepalo... jančić ili ofca. Pa biš šel obać... videt će je.“⁵ Kako su pašnjačke površine na otoku velikih dimenzija to je svakako pomoć ovčarima jer je kruženje supova iznad uginule ovce definiralo mjesto i smjer gdje su se trebali uputiti. Znaju i da se supovi gnijezde na strmim i teško dostupnim liticama uz istočnu obalu Cresa, da „stojiju tamo na grotah... prema Podokladi.“ Nad južnim dijelom otoka letjeli bi „do Verina, ne više na

2 Na izložbi *Želite li stvarnost ili mit? – Priča o bjeloglavom supu*, koju su 2002. godine postavili u Prirodoslovnom muzeju u Zagrebu autori Irena Grbac i Goran Sušić osim osnovnih činjenica o biologiji te životinje, prikaza života ptičje kolonije na Cresu te rada na zaštiti ugrožene vrste, otkrivaju i povijesne činjenice odnosa čovjeka i ptice općenito te prezentiraju simbolička značenja ptice u različitim kulturama, zajedničku povijest čovjeka i supa u različitim sredinama pa tako i na Cresu (Grbac 2002: 102-114).

3 M. E., Orlec.

4 K. G., Belej

5 M. F., Belej

jugo. U zimi su se znali pokupit tu gore... na Gračišću. Bude sila njih, i dvajset, trejset. Ma i preko leta se uža već.“⁶ Opažena je i društvenost tih ptica, koje često lete zajedno, a hrane se uglavnom u grupama „... pride masa... pet, šest i više njih. Malo jedu jeni malo drugi. Neki se posede na gromaču. Sen videla zdelga ki put... na sto metri... kako jedu.“⁷ Znaju i da je supovima za uzletanje potrebno više slobodnoga prostora pa tako „...ih nećeš već va dolčiću kede ne morejo zletet. Mora bit na čisto... i ko je malo na dole aš oni su veli i teško se zdvigneju...“⁸ Znaju reći da „...ma se ni govorilo do orli prije... kako sada“⁹, ali znanja i zapažanja prenosila su se što potvrđuje interakciju s tim pticama i osjetljivost pojedinca na događanja u prirodi.

Iako su na otoku lovili i još love ptice, supovi u principu nisu bili meta lovaca. Postoji zapis *orlečkoga* župnika (Turčić 1999: 40) da su početkom prošloga stoljeća u selo dolazili razni dostojanstvenici i u lov na te ptice. Zakonom posebnu zaštićenu pticu u drugoj polovini prošloga stoljeća katkad su u krivolovu lovili i strani lovci (Sušić 2002: 63). U zapisima Andrije Bortulina s početka prošloga stoljeća navedeno je da su mladi momci – *mladići* prve nedjelje ili blagdane pobirali jaja iz gnijezda te poslije ta jaja u košarici pokazivali po kućama prilikom ophodnje sela i prikupljali komadiće sira, slanine, *udića* i jaja koja bi poslije pojeli na zajedničkom slavlju.¹⁰

Kad su prilikom obilaska ovaca ili hodajući drugim poslom u prirodi slučajno pronašli pero bjeloglavoga supa, često bi ga uzeli sa sobom. Katkad bi ga donijeli doma i poklonili djeci koja bi ga upotrijebila u igri ili bi poklonili pero, ako bi koga sreli po putu ili bi ga ostavili negdje u suhozidu. Čvrst i gladak stručak pera koristili su pčelari da prilikom vrcanja s *okvirića* lakše maknu pčelice i ne oštete njihova nježna krilca. Neki pčelari još uvijek radije koriste supovo pero nego sad češće metlice.¹¹ Pero su koristili i prilikom prešanja maslina u kamenim *toševima*, kad bi njime pokupili ostatke ulja u bačvu (Sušić 2006). Suživot s pticom manifestiran je različitom pojavnošću. *Orli*, kako bjeloglave supove nazivaju na Cresu, po predaji su zaslužni za ime naselja Orlec u središnjem dijelu otoka, najvećega i najznačajnijega naselja gdje je ovčarstvo još uvijek dominantan oblik ekonomije.

6 K. G., Belej

7 P. M., Orlec

8 K. F., Belej

9 M. D., Beli

10 Bortulin piše „jastrebi“ pa je moguće da se to ne odnosi na supove (Bortulin 1949: 24). Međutim, u uvodnom tekstu publikacije *Caput Insulae Beli – Prvih petnaest* don Josip Bandera opisuje isti taj običaj te pri tome navodi bjeloglave supove (Radek i Sušić 2008: 4).

11 Prema pričanju M. E., Orlec

U urbanoj sredini Cresa grb obitelji Bragadin iz 17. stoljeća ima uklesan lik supa, na nadgrobnoj ploči znamenite creške plemićke obitelji Ferricogi iz 16. stoljeća uklesan je lik supa (Sušić 2002: 64), a u creškom gradskom grbu heraldičkom hipopanteru (Ćus – Rukonić 1989: 8) uklesane su prednje noge grifona (tj. orla). Legenda, koju je zabilježio u Belom prije 150 godina tamošnji župnik Mužina, a prepričala Tea Perinčić (Sušić 2002: 64) govori o tome zašto bjeloglavi supovi više ne pjevaju.¹² U središnjem dijelu otoka zabilježeno je i vjerovanje „... su govorili da kada bi orel letel zgor kuće ili naokolo kuće... onda su rekli da bi mogel neki umret... neki u rodu ili tako.“¹³

KAD SUP POČINJE IZUMIRATI

Razmišljanja, kritike postojećih odnosa prema životinjama, znanstvena istraživanja te na koncu animalistički pokreti, rezultirali su promjenom odnosa prema životinjama na različitim razinama.

„Svaka generacija kreira vlastito viđenje animalnosti kao defeciti onoga što navodno čovjek ima. To se odnosi na jezik, razum, intelekt i moralnu osviještenost. Istovremeno svaka generacija upozorava, kao da bi to bilo neko novo otkriće, da je i čovjek životinja te da s usporedbom s ostalim životinjama najlakše dostignemo shvaćanje nas samih.“ (Ingold 2000: 14)

Prošlo stoljeće obilježeno je i specizmom kao diskriminacijom na osnovi vrste. Kroz različite kritike, aktivizam, kampanje kojima zagovornici prava životinja osvješćuju javnost specizam gubi svoju usidrenost u društvu. S globalne razine u prostor koji je tema toga prikaza pokreti za zaštitu životinja i njihovih prava, znanstvene institucije i pojedinci prenose nove poglede i odnose prema životinjama na dio otočke zajednice. Na jedno od prava, pravo za opstanak, upozoravaju i biolozi. Ornitolozi iz HAZU-a predvođeni dr. Goranom Sušićem detaljnim i sistematičnim istraživanjima krajem sedamdesetih i u osamdesetim godinama prošloga stoljeća potvrđuju ugroženost egzistencije bjeloglavoga supa.

12 „Kažu da su bejski orli pjevali. Njihov je pjev bio tako neobičan i lijep da ih niti jedan drugi pjev niti jedne druge ptice nije mogao nadmašiti kao što se ne može nadmašiti njihov čarobni let. Bile su to vile okovane u ptičje perje. I njihov je glas bio vilinski. Svojim su glasom tjerale svako čeljade da očarano zastane ma u kojoj nakani da je bilo zaokupljeno, bilo poslom, bilo zabavom. Bejani su sate provodili u slušanju njihovog pjeva i čak zapostavljali poslove. No, veći je jad zapao njihovog župnika kojem umalo više nitko nedeljom nije dolazio na vrijeme na misu. Još su gore prolazili Tramuntaneži iz „Vanjštine“. Spuštajući se sa okolinih sela Tramuntane nedeljom rano na misu, njihov je put pratio pjev orla te su ubrzo zaboravljali na vrijeme i zaneseni zastajali, zaboravljajući na službu Božju i Božji dan. Ošamućeni ljudi, s isprikom su dolazili župniku, ali se kašnjenje uvijek ponavljalo. Do „Glorije“ ni pola bejske crkve nije bilo puno. Župnik je očajavao i u očaju preklinjao i molio Djevicu: „O, Majko Božja, Sveta Device, oduzmi orlima glas vilinice.“ I smilovala se Gospa brižnom župniku. Orli umukoše, ni dan-danas osim kriještanja i graktanja, od njih ništa drugo čuti nećete.“ (Sušić 2002: 64)

13 K. G., Belej

Kako ovca zbog zamiranja ovčarstva postupno nestaje s otoka, to ima direktan utjecaj i na populaciju bjeloglavih supova. Upozoravajući na isprepletenost tih čimbenika koji djeluju negativno na sam život zajednice, na socijalno-ekonomske odnose, ali i na promjene u krajobrazu i bioraznolikosti, postupno uspijevaju te su tako sredinom osamdesetih proglašena dva posebna ornitološka rezervata.¹⁴ Koncept baštine, bilo prirodne ili kulturne, nalazi se u samoj srži uspostave zaštićenih područja kao manifestacija želje da se očuva neko danas ugroženo stanje, proces ili pojava baštinjena iz prošlosti (Frangeš 2010: 7). Nekoliko godina poslije u Belom na sjeveru otoka ustanovljen je i istraživačko-edukacijski centar.¹⁵ Brojnim predavanjima po samom otoku, izložbama, publikacijama, terenskim radom i prisutnošću u različitim medijima, svijest i znanja o ugroženosti tih ptica utkala se u recentan odnos otočnoga stanovništva prema tim pticama. U širim okvirima (državnim, europskim pa i svjetskim) otok Cres biva prepoznat i po bjeloglavom supu.¹⁶ Kako su na bjeloglavoga supa gledali u vrijeme kad su počeli s istraživanjima na otoku, govori anegdota koju je opisao voditelj nekadašnjega centra u Belom i koja slikovito opisuje znanja i odnos prema supovima:

„... kad sam počinjao taj projekt, tamo negdje 1982. g. čini mi se (ili 1983.) doveo sam jednom prilikom sa sobom novinara HRT2 (radio) koji je napravio prilog o tome što radim i kako. I dok smo stajali na rivi u gradu Cresu, nad nama je kružio jedan sup. Dakle, novinar odluči zaustaviti jednu djevojku (17 – 18 godina) i pita on nju (s mikrofonom) je li ikad čula za bjeloglave supove. Ona veli da je. Pita je on gdje je čula i gdje žive.

14 Ornitološki rezervati Kruna i Pod Okladi proglašeni su godine 1986. radi očuvanja najveće preostale populacije bjeloglavoga supa u Hrvatskoj (Sušić i Randić 2003: 97). Rezultirali su povećanjem broja jedinka te populacije, ali su i utjecali na razmišljanja dijela otočne populacije kako ovčara tako i zagovornika zaštite životinja i ekologa.

15 Eko centar Caput Insulae u Belom više od dvadeset godina intenzivnim je radom na očuvanju i zaštiti bjeloglavoga supa, ali i kulturno-povijesne baštine otoka uključivao u svoje programe brojne znanstvenike, studente, volontere i lokalno stanovništvo. Prema riječima voditelja centra odaziv lokalne uprave i turističke zajednice nije bio u onolikoj mjeri koliko bi njihov rad zaslužio. Ne ulazeći u probleme i nesuglasice, koje su na kraju rezultirali odlaskom Centra s otoka činjenica je da je rad ljudi u Centru definitivno utjecao na promjene u odnosu (i) lokalnoga stanovništva prema bjeloglavom supu. Termin lokalno stanovništvo uključuje stanovnike cijeloga cresko-lošinjskog arhipelaga. U europskim i čak svjetskim okvirima prepoznatljivost otoka Cresa tijesno je povezana baš s bjeloglavim supom. Centar se prije nekoliko godina odselio s otoka. U Belom su ove godine završili novi centar koji će imati sličnu ulogu. U cijeli projekt uključeno je više institucija iz lokalne i županijske sredine te udruga. Stručnjaci s područja biologije i očuvanja prirode, kulturne baštine, turistički radnici, volonteri trebali bi nastaviti kako kaže jedna kazivačica „započetu priču tamo gdje je sa odlaskom prošlog centra stala.“ I. S., Cres.

16 U različitim stranim turističkim vodičima i revijama kao jedna od osnovnih posebnosti otoka Cresa su bjeloglavi supovi (Lonely planet, Time out, Adriagate, The guardian...). Domaći turistički portali, vodiči i općenito turistički reklamni materiali najčešće kvalitetno i detaljno afirmiraju bjeloglavoga supa kao najvažnije obilježje prirode otoka.

Veli ona, pa čula sam na TV, da žive u Africi. A veli on: Pogledaj u nebo! Pogleda ona i čudi se... 'Aaaaaaaa, kako velika ptica! Što je to?' Eto, takvo je bilo znanje o supovima prosječnog Cresanina u to vrijeme.¹⁷

Da je u ruralnim sredinama znanje bilo drugačije i da su i mlađi znali za *orli* koje su znali katkad promatrati u letu sjeća se svojih mladih dana danas skoro šezdesetogodišnjak:

„...ma orli se je videlo i kada su leteli zgor Koromašne... preko leta kada smo plivali... su se vraćali doma. Više njih je letelo. Po kampanje kada smo hodili, smo ih isto videli. Kako ki gjeda... neki su, a nekih ni bilo briga. Neki su više imeli to va sebe da gjedaju prirodu bimo rekli... da su radoznali.“¹⁸

Potpuno drugačije uspomene iz istoga razdoblja ispričala je pripadnica srednje generacije koja je živjela u urbanoj sredini:

„Mi u školi nismo uopće spomenuli supove. Ja sam tu rođena, u Cresu, ali kako nismo puno hodali po otoku, nisam ni znala da postoje. Ona djeca koja su imala rodbinu po selima na otoku vjerojatno su znala za njih. Iznad Cresa, iznad grada mislim, baš i nisu letjeli. Ili ih nisam primjećivala... tek kasnije kad sam se vratila nazad na otok... i kad je Goran počeo sa istraživanjima, kad su ti ornitolozi počeli sa radom u Belom [...] e onda sam postala svjesna što zapravo imamo... nešto fascinantno... impresivno. Da, vjerojatno su se i moji stavovi promijenili, moj odnos do životinje, moja razmišljanja... Sad znaju i djeca već od malih nogu. Imaju različite radionice, čak za maškare smo bili supovi jedne godine... Tako postaju svjesni naše baštine, imaju nekakav odnos do toga...“¹⁹

Rezultati znanstvenih istraživanja u određenoj mjeri usmjerili su rad i turističkim radnicima. Turizam kao najznačajnija gospodarska grana stvaranjem „turističkih atrakcija“ radi na novim elementima identiteta prostora. Prirodnu baštinu koja je isprepletena i kulturnim praksama vezanim uz ovčarstvo Turističko poduzeće Cresanka iz Cresa je u kasnim osamdesetim godinama prošloga stoljeća ponudilo kao turistički paket.²⁰ Organizirano su dovozili turiste u Orlec gdje se je A. Kučić brinuo o bjeloglavom supu Mikiju kojega je spasio iz mora i kojega je naučio da raširi krila.

17 S.G., Rijeka

18 K. J., Belej

19 J. V., Cres

20 O tome govore podatci iz *Zapisknika o okruglom stolu* u organizaciji Circolo di cultura istro-veneta „Istria“ (*Tavola rotonda „Tutela e valorizzazione della isola: esperienze a confronto. 18. aprile 1992.*).

Tako je stvoren turistički produkt koji gostu nudi „jedinstvenost, autohtonost, izvornost“.²¹ Baština koja u turističkoj industriji dobije i novu dimenziju, osim identifikacijske uloge, ima i ekonomsku te komercijalnu (Fakin Bajec 2016: 217). U ruralnim sredinama češće je primijećen pragmatičan odnos koji se uz nova znanja razvija u smjeru koji je u razgovoru naznačio A. Kučica iz Orleca:

„... da su orli zanimljivi za turisti... prideju pogjedat pa se more neš prodat... moreju judi dobit ki šold. Su hodile korijeri turisti gjedat toga orla. Su se slikali š njin... ga pogladili. Ja sen ga i neš naučil... da raširi krela i oni su se slikali... i su bili kuntenti... turisti. A i ja.“

To možemo interpretirati i kao prilagođavanje danim situacijama gdje mogu iskoristiti nastalu situaciju.²² I sami Orlečani znali su doći pogledati *orla z bliza* iz radoznalosti. Naime, kako kažu supove su znali vidjeti samo izdaleka. Unatoč tomu smatraju da ne posvećuju više pažnje supovima od kad „se govori toliko o njima i piše. Kako da je moda gjedat orli!“ pa se tako ne dive „kada se vidi orli na nebu kako furešti.“ Često naime promatranje supova i zadivljenost njihovim letom smatraju karakteristično za osobe koje nisu rođene ili koje ne žive na otoku. Promjene u odnosu prema supovima u zadnjih dvadesetak godina moguće je ipak doznati. Događa se da pomognu npr. mladom bjeloglavom supu koji je pao u more ili ga je udarilo vozilo ili barem obavijeste osoblje eko centra u Belom.²³ Prema pričanjima starijih kazivača ne sjećaju se da su u mladosti kad spasili kojega supa. „Ma nismo mi bacilali za orli. I ‘ko je ki pal va more... ma ki ga je nanka videl! Nismo šli za ten... i ‘ko si, si ga videl gore na nebu.“²⁴ Znakovito je i zapažanje jedne od kazivačica, koja živi u urbanoj sredini „...pa zna se mi desiti da stanem uz cestu sa autom i promatram njihov let. Toliko sam opčinjena tom ljepotom, tim nečim... i svjesna sam naše baštine. Toga, da su baš tu. Znam viđati i druge

21 Turistima je ovim marketinškim sloganom turističkoga poduzeća iz Cresa nekoliko godina ponudeno upoznavanje baštine. U ratno vrijeme je radi maloga broja turista ta ponuda zamrla. Kakvi su bili kriteriji stvaranja takve ponude, koliko i kako su utemeljeni na stručnim saznanjima, kako su prihvaćeni od strane gostiju nema podataka. Nakon par godina sup je premješten u Eko centar Beli i organiziranih posjeta Orlecu ili supu više nije bilo. Prema mišljenju mnogih kazivača taj potencijal prirodne zanimljivosti supa do sada baš u samom gradu Cresu (turistička zajednica, lokalna uprava...) nisu dovoljno iskoristili. Neki pak smatraju da je bjeloglavi sup postao *brend* otoka. Jesu li to počeci *industrije baštine* (u konkretnom primjeru više prirodne) teško bismo potvrdili.

22 Do novih znanja o životnim navikama bjeloglavoga supa, njegovoj ugroženosti i značenju u ekosistemu dio ruralne zajednice dolazio je u kontaktima sa znanstvenicima i istraživačima na terenu, preko medijskih zapisa i različitih emisija, predavanja i sl. Isto tako postaju svjesni da su novi turistički trendovi usmjereni i u upoznavanje prirodnih posebnosti i načina života lokalne zajednice pa tu vide i ekonomsku priliku. Pri tome prirodne datosti iskorištavaju, ali ne narušavaju.

23 U ljetnim mjesecima više se puta dogodi da mlade supove, koji tek uče letjeti, pronađu u moru uz istočnu obalu Cresa. Osim neiskusnosti životinje tu je i utjecaj neodgovornih voditelja čamaca, koji glasno glisiraju ispod litica na kojima se gnijezde supovi unatoč zabranama. Događalo se je i da automobilom povrijede supa koji se u niskom letu u blizini ceste spušta prema strvini uz rub prometnice.

24 K. R., Loznati

ljude... uglavnom turiste, kako ih promatraju.²⁵ Sličan odnos možemo pronaći i u ruralnim sredinama, ali je ipak manje uobičajen. Valja istaknuti aktivnu ulogu pojedinaca u djelovanju na zaštiti i očuvanju bjeloglavih supova, prepoznatljivosti supa u smislu baštinskoga identiteta, ali i na jaču emotivnu relaciju koja je češća u populaciji mlađih i/ili educiranih što svjedoči o procesima unutar šire, čak i globalne zajednice, a koji se odnose na promjene u razumijevanju suživota čovjeka i životinja, na odnos prema lokalnom identitetu i baštini, nešto što se „može prepoznati kao baština i postaje amblematično, ponašajući se kao znak identiteta“ (Nikočević 2013: 335). Kako su to organski parametri koji se stalno redefiniraju, prilagođavaju, mijenjaju identitet možemo shvatiti kao proces. Iz razgovora s nekim kazivačima na terenu moguće je iščitati da pojavnost bjeloglavoga supa doživljavaju kao baštinu svoga otoka, kao prirodno bogatstvo kojega postaju svjesni.

„Kad sam došla prije petnaestak godina živjeti na Cres upozorili su me na tu veličanstvenu pticu u zraku. Zaista je lijepo vidjeti kako jedri nebom. Veličanstveno, prekrasno, čarobno, promatranje je estetski užitak... Ali ljudi ne vide to. Mislim, da je tu moć medija važna. Sada, kao da je malo zamrlo, da je stavljeno u drugi plan. A trebali bi više raditi na tome, to je prekrasna priča.“²⁶

Više znanja o samom načinu života supova i njihovoj ugroženosti imaju i turistički radnici, koje turisti ispituju o detaljima vezanim uz bjeloglavoga supa. Kako je bjeloglavi sup postao „zaštitni znak“ otoka, iako službeno to nije, turisti koji dolaze na otok često ga tako doživljavaju.

„Meni je koji put skoro pa neugodno. Kad me pitaju neke detalje, a ja nemam pojma. Oni znaju jako puno o tim pticama, gdje i kako lete, kako su veliki, da su ugroženi, da su samo tu i slično... znaju više o tome nego mi. I oni dolaze ovamo i zbog toga. Da je to naša baština... a mi skoro pa ih ne primjećujemo.“²⁷

Spektar različitosti tih odnosa vidljiv je na individualnoj razini, ali i unutar geografsko-socijalno-ekonomske sredine. U svakodnevici Cresana o supovima iznimno se rijetko razgovara. Tema je bila povremeno aktualna prilikom zatvaranja staroga i otvaranja novoga centra u Belom, ali tu nije bila glavna riječ o samim pticama, nego o odnosima unutar upravljačkih struktura. Česte su izjave „orli su bili tu od vavek“ ili pak kako je pomalo iziritirano u razgovoru izjavio jedan od kazivača, inače ovčar „[...] će se toliko brinu za te orli. ‘Ko će bit ovac, će bit i orli. Boje da oni riješe te prasci pa će bit i ovac i orli!“²⁸ Tankočutno, im-

25 J. V., Cres

26 S. I., Cres. Razgovor je vođen prije otvaranja obnovljenoga Centra za posjetitelje i oporavišta za supove u Belom.

27 M. L., Cres

28 M.M., Cres. Najveći problem trenutno na otoku su divlje svinje koje napadaju jance i ovce pa su štete svake godine veće. Alohtona divljač je jedan od glavnih razloga opadanju ovčarstva na otoku.

presivno i veoma intenzivno supove kao dio prirodnoga okruženja, kao sastavni dio života na otoku, kao dio baštine na siboličkoj, ali i osobnoj razini doživljavaju pojedinci.²⁹ Koncept baštine različito je interpretiran pa suvremeni autori predlažu da se o njoj govori kao o diskursu, o tvorbi koncepata i jezičnih izraza, koji se mogu razviti u okviru osjećaja, doživljavanja fizičkih tragova čovjekove prošlosti i prirode. Kreiraju ga stručnjaci i političke sfere, ali može i šire, nestručna javnost u određenom prostoru (Fakin Bajec 2011: 83-84). Za razliku od baštinskoga okvira, koji je ponajprije fokusiran na reprodukciju, više pozornosti vrijedi posvetiti procesima, također i onima koji nastaju upravo sada (Nikočević 2012: 336). U kreiranju identiteta prostora zanimljiva su baš ta različita promatranja, doživljavanja, prihvaćanja pojedinca.

ZAKLJUČAK

Na nēbu orlī,
rekamāni ōblaci
i dišpēt vētra.

(Toić-Pinjušić 2004: 63)

Još do sredine prošloga stoljeća temeljna gospodarska grana na otoku Cresu bilo je ovčarstvo. S njime je u direktnoj vezi povezan i opstanak bjeloglavoga supa, danas u Hrvatskoj rijetke ptice – strvinara, koji se gnijezdi još samo na nekim kvarnerskim otocima. Kad je krajem prošloga stoljeća nakon detaljnih ornitoloških istraživanja potvrđena egzistencijalna ugroženost te ptice što je prvenstveno posljedica zamiranja ovčarstva, proglašena su dva posebna ornitološka rezervata. Na otoku se počelo više govoriti o tim pticama. Centar i oporavilište za bjeloglave supove u Belom svojim radom u velikoj mjeri utjecao je na percepciju i odnos prema toj životinji. Nova znanstveno utemeljena znanja dolazila su i do sve većega broja stanovnika otoka putem različitih medija, predavanja, kontakata s istraživačima, škole. Do tada rijetko opažan suputnik u životu otočana, iako sastavni dio njihova širega životnog prostora, dobiva drukčije mjesto u svakodnevicu, postaje vidljiviji i zapaženiji. Možda možemo na neki način zaključiti da ga kao znak identiteta otoka prihvaćaju najčešće ekološki jako osviješteni i tankočutniji stanovnici. Najveći dio populacije u ruralnim sredinama više zabrinjava problem sve manjega broja ovaca, a vezana uz to su i zapažanja o bjeloglavom supu. Krajem osamdesetih prošloga stoljeća i u turizmu, najjačoj grani gospodarstva na otoku, počinju prepoznavati

29 Tu vrijedi spomenuti otočkoga pjesnika Andra Vida Mihičića, ali i mlađe poete Dalidu Toić i Valtera Mužića, koji svoj opus stvaraju u vremenu kad se o supovima i njihovoj ugroženosti više govori.

baštinu kao važan element turističke ponude. Novija ekološka vrednovanja u turizmu odražavaju se i u odnosu, prvenstveno onoga dijela stanovništva koji se bavi turizmom, prema ovoj ptici. Možemo govoriti o spektru različitih shvaćanja, od onih koji su iskreno zadivljeni fascinantnošću ptice, onih kojima je njezina prisutnost posve elementarna, onih koji smatraju da je zanimljiva za razvoj turističke ponude do onih koji je uopće ne primjećuju ili imaju indiferentan stav. Znanja i prakse vezane uz ovčarstvo vezani su i uz pojavnost bjeloglavoga supa, na Cresu nazvanoga *orel*, pa je tako u ruralnim sredinama moguće lakše pratiti njihov kontinuitet. Recentne promjene utječu na proces koji pojavnost bjeloglavoga supa percipira kao (prirodnu) baštinu i identitet prostora. Signifikantan je i sam proces gdje kroz osobne doživljaje možemo iščitati svakodnevicu otočana.

LITERATURA

- BORTULIN, Andrija. 1949. „Beli: otok Cres“. *ZbNŽO* 33: 75–124.
- ĆUS-RUKONIĆ, Jasminka. 1989. *Heraldički Cres. O grbovima i znakovima iz grada Cresa*. Cres: Narodno svučilište Mali Lošinj.
- FAKIN BAJEC, Jasna. 2011. *Procesi ustvarjanja kulturne dediščine. Kraševci med tradicijo in izzivi sodobne družbe*. Ljubljana: Založba ZRC.
- FRANGEŠ, Grga. 2010. „Park prirode Učka: Zaštićeno područje kao mjesto namjenjeno društvenom sijećanju“. *Etnološka istraživanja* 15: 7-20.
- INGOLD, Tim [ed]. 2000. „Humanity and animality.“ In: *Companion Encyclopedia of Anthropology*. London – New York: Routledge, 14-32.
- MATVEJEVIĆ, Predrag. 2007. *Mediterranski brevijar*. Zagreb: V.B.Z.
- NIKOČEVIĆ, Lidija. 2012. „Kultura ili baština? Problem namaterijalnosti“. *Etnološka tribina* 35: 7-112.
- RADEK, Vesna; SUŠIĆ, Goran. 2008. *Caput Insulae Beli. Prvih petnaest*. Beli: Istraživačko-edukacijski centar za zaštitu prirode Beli.
- STRAŽIŠIĆ, Nikola. 1981. *Otok Cres, Prilog poznavanju geografije naših otoka. Otočki ljetopis Cres-Lošinj 4*. Mali Lošinj: SIZ kulture Mali Lošinj.
- SUŠIĆ, Goran; GRBAC, Irena. 2002. *Želite li stvarnost ili mit. Priča o bjeloglavom supu*. Zagreb: Hrvatski prirodoslovni muzej.
- SUŠIĆ, Goran; RADEK, Vesna. 2006. *Tramuntana – etnološka baština*. Rijeka: Eko-centar Caput Insulae – Beli.

SUŠIĆ, Goran; RANDIĆ, Marko. 2003. „Ornitološki rezervati na otoku Cresu“. U: *Prirodna baština Primorsko-goranske županije – Vrijednost koja nestaje*. Rijeka: Županijski zavod za održivi razvoj i prostorno planiranje, 97-99.

TOIĆ-PINJUŠIĆ, Dalida. 2004. *Dišpet vetra. Zavičajna biblioteka*. Mali Lošinj: Katedra čakavskog sabora Cres-Lošinj.

TURČIĆ, Anton. 1990. *Orlec i Vrana jučer i danas*. Orlec: Župni ured Orlec.